

130-РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА М.В. ПТУХИ

Видатний український демограф і статистик, академік Михайло Васильович Птуха народився 7 листопада 1884 р. у місті Остер (нині Козелецький р-н) Чернігівської області в родині діловода повітового земського управління. В 1904 р. він склав екстерном іспит у Новоросійській гімназії, а в 1906 р. вступив на юридичний факультет Петербурзького університету, де брав активну участь у семінарі з демографічної статистики професора І.І. Кауфмана. Підготовку до іспитів на звання магістра здійснював у Берліні під керівництвом професора В.І. Борткевича. А саму магістерську дисертацію на тему «Нариси з теорії статистики населення та моральної», яку захистив у 1917 р. в Московському університеті, писав у Лондоні, працюючи в 1914–1915 роках у бібліотеках Британського музею, Королівського статистичного товариства, Інституту акту-

арів. З 1913 р. працював викладачем у Петербурзькому університеті, а в 1916 р. став професором і деканом юридичного факультету його Пермського відділення.

Після повернення в Україну нетривалий час працював у Київському державному українському університеті. У 1919 р. його було обрано директором заснованого з ініціативи М.І. Туган-Барановського Демографічного інституту Всеукраїнської академії наук, який очолював аж до самого його закриття (з політичних причин) у 1934 р. За час свого існування Демографічний інститут, в якому працювало понад 30 співробітників, видав 14 томів своїх праць, значну кількість монографій, статей, довідкової літератури. Роботу в Інституті, спрямовану на детальне, поглиблене вивчення населення України, видатний український вчений вважав головною справою свого життя. Особливу увагу в цей період він приділяв теоретичним і практичним аспектам проблеми смертності. За розробленим М.В. Птухою методом обчислення сумарних таблиць смертності, орієнтованих на застосування в окремих великих регіонах, у Демографічному інституті було побудовано близько 200 таблиць смертності, розраховано повні таблиці смертності для України на основі перепису 1897 р. та смертних випадків 1897–1898 рр. Михайло Васильович розробив також методику вимірювання малюкової смертності по місяцях першого року життя. Одним з перших він досліджував етнічні відмінності смертності, зокрема виявив особливості смертності населення України та європейської частини Росії. Праці М.В. Птухи, в яких

було викладено результати пошуку ефективних методів вимірювання смертності, набули широкого визнання за кордоном.

Видатний український дослідник також сформулював визначення статистики як науки, окреслив її предмет та специфічний метод, вказав на загальне завдання, що надає статистичному знанню наукового характеру. Основні положення теорії статистики у зведеному вигляді вчений виклав у першому розділі «Нарисів із статистики населення» (статистика як самостійна наука, загальна та галузева статистики, загальні та специфічні статистичні методи, вища математика у статистиці, статистичні угруповання, статистичні закономірності та причинні залежності). Праці М.В. Птухи є цінним внеском у світову статистичну науку, важливі для вищих навчальних закладів економічного профілю. В 1929 р. його було обрано дійсним членом Міжнародного статистичного інституту (International Statistical Institute).

На початку 1930-х років найважливішими його працями з питань смертності населення були демографічні прогнози на найближчі роки та на перспективу (в тому числі підготовка демографічної гіпотези для УРСР на час другої п'ятирічки 1933–1937 рр., здійснення перспективних розрахунків населення України до 1960 р.), яким, однак, не судилося справдитися через трагічні події голодомору 1933 р. В 1930-х роках М.В. Птуха було кілька разів заарештовано. Більшовицьке керівництво СРСР намагалося всілякими засобами приховати катастрофічні наслідки політики Голодомору, тому демографічно-статистичні дослідження людності та реальні дані перепису населення були для влади «небажаними».

У 1934 р. Демографічний інститут було перейменовано на Інститут демографії та санітарної статистики. Основними напрямками його діяльності були: вивчення причин тимчасової непрацездатності, формування системи санітарно-статистичних показників, дослідження дитячої захворюваності і смертності. У 1938 р. очолювану М.В. Птухою установу було приєднано до Інституту економіки АН УРСР. Як теоретик статистики населення М.В. Птуха розвивав теорію Адольфа Кетле про «середню людину». Як методист-практик Птуха розробив схему вивчення демографічних процесів і запропонував методику її реалізації. Його висновки у вивченні шлюбності та смертності населення здобули світове визнання.

У другій половині 1930-х років та в 1940–1950-х роках Михайло Васильович займався в основному питаннями історії статистики і демографії. В 1940–1950 рр. він очолював відділ статистики Інституту економіки АН УРСР; у 1944–1950 р. керував Відділенням суспільних наук АН УРСР, був членом Президії АН УРСР. У цей період він видав «Нариси з історії статистики XVII–XVIII ст.» (1945), де було охарактеризовано праці основоположників політичної арифметики, досліджено розвиток економічної географії, господарської статистики в Російській імперії, розглянуто стан статистики у Швеції та демографії у Англії, досліджено метод побудови першої таблиці смертності Дж. Граунта. Пізніше вийшла друком двотомна фундаментальна праця «Нариси з історії статистики в СРСР» (1955–1959), в якій було розглянуто різні статистичні школи, охарактеризовано діяльність наукових та практичних статистичних установ і товариств.

В 1958–1959 рр. в центрі уваги вченого перебували дослідження проблем перепису населення, оскільки він брав активну участь у підготовці Всесоюзного перепису населення 1959 р.

Помер Михайло Васильович 3 жовтня 1961 р. Похований він у Києві на Байковому кладовищі.

Окремої уваги заслуговують особливості наукового стилю М.В. Птухи. Його підхід до вирішення дискусійних питань теорії та практики завжди характеризувався всеосяжністю і конкретністю водночас. Всі його дослідження вирізняються раціональністю, строгою логічною побудовою та лаконізмом викладення. Тексти його робіт дуже насичені ідеями. Найбільш характерна особливість його дослідницького почерку – історизм у підході до вивчення демографічних процесів і концепцій, підвищена увага до історії розвитку світової демографічної думки. В його теоретичних роботах узагальнено і розвинуто не тільки вітчизняний досвід, а й досвід, накопичений за кордоном. Знання кількох іноземних мов, тривала робота в найбагатших книгозховищах Європи, постійні контакти з видатними демографами світу дали йому можливість у багатьох працях підбити своєрідний підсумок розробленості досліджуваних проблем, запропонувати свої оригінальні методи дослідження демографічних явищ і процесів. За його працями можна судити про стан світової демографічної науки того часу. В них завжди фіксувалася межа між відомим і невідомим з метою вести наукові пошуки в галузі невідомого. Теоретичні розробки вченого ґрунтувалися не лише на ретельному вивченні досвіду попередників та на детальному аналізі всіх доступних йому джерел з досліджуваної проблеми, а й на вивченні величезного конкретного статистичного матеріалу. У нього була прекрасна спеціалізована бібліотека, регулярно поповнювана завдяки його численним міжнародним науковим зв'язкам, яку після смерті Михайла Васильовича його вдова Катерина Костянтинівна передала Відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН України.

М.В. Птуха справив значний вплив на розвиток демографії не лише як глибокий дослідник низки найважливіших демографічних проблем, а і як дуже активний організатор науки зі всеосяжним і перспективним мисленням. Він належав до когорти таких корифеїв української науки, як Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Михайло Туган-Барановський, які не тільки блискуче знали свою спеціальність, а й мали глибокі знання із суміжних дисциплін, були представниками найвищої наукової культури. Це наукове середовище визначило загальнонауковий рівень розробок Михайла Васильовича і його особливий психологічний настрій, підтримуваний радістю від спілкування з колегами-вченими. З відходом цієї когорти видатних дослідників закінчилася ціла епоха розвитку науки, спадщина якої і сьогодні є недосяжним зразком. Українська демографія втратила свого патріарха і натхненника. Але залишилися його праці, які й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення. Вивчення наукової спадщини М.В. Птухи в практичному плані сприяє вирішенню тих демографічних проблем сучасності, з якими Україна та світ стикаються і в наш час.

*Колектив Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи Національної академії наук України*